

ÉRTEKEZÉSEK

EMLÉKEZÉSEK

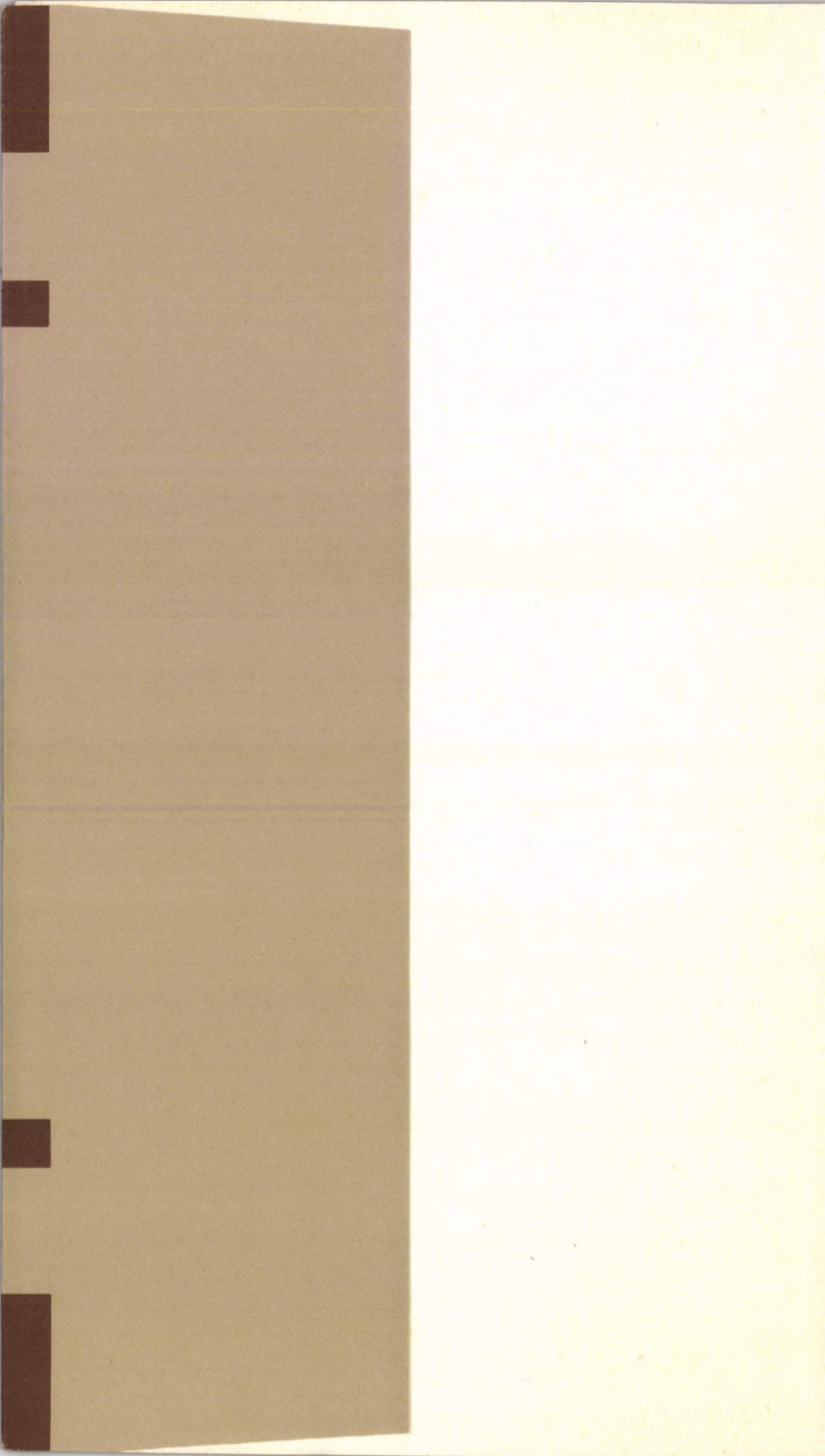
JUHÁSZ GYULA

MAGYARORSZÁG
NEMZETKÖZI HELYZETE
ÉS A MAGYAR
SZELLEMI ÉLET
1938—1944

61

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

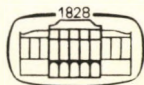
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

JUHÁSZ GYULA

MAGYARORSZÁG
NEMZETKÖZI HELYZETE
ÉS A MAGYAR
SZELLEMI ÉLET
1938—1944

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1985. NOVEMBER 29.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4432 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, Juhász Gyula

Printed in Hungary

1939. március 16-án, azon a napon, amikor a Kárpát-Ukrajnát elfoglaló magyar alakulatok elérték Lengyelország határait, és létrejött az oly áhított lengyel-magyar közös határ, s amikor Magyarországon sokan úgy érezték: az ország végre kitört a versailles-i rendszer ketrecéből, egy fontos jelentés érkezett a német külügyminisztériumba Magyarország belpolitikai helyzetéről. Szerzője ebben többek között a következőket írta:

„Láthatatlan erők kormányozzák az országot és határozzák meg az ország sorsát. A magyar kormányzó ezeknek a névtelen erőknek legkészségesebb eszköze.

Fel kell tennünk a kérdést... lehet-e német érdek az, hogy Magyarország továbbra is bizonytalan, megbízhatatlan, a zavarosban halászó szomszéd maradjon? Azt hiszem erre a kérdésre a feleletnek nagyon világosnak és egyértelműnek kell lennie. Közben azonban azzal is tisztában vagyunk, hogy Magyarország ma jobban, mint valaha, az egész Balkánpolitika centrumát jelenti. Budapestről nemcsak át lehet tekinteni, de irányítani is lehet a Balkánpolitika minden szálát. Magyarország Németország számára a legnagyobb jelentőségű tényező, és eddigi magyarországi pozíciókat nem szabad veszni hagyni.”¹

Világos beszéd, nem kíván sok kommentárt. A jelentés a befolyásolás módját elsősorban abban látta, hogy „a magyar jobboldali radikális törekvéseknek német figyelmet és német jóindulatot kell találniok!”

Amikor ezek a sorok a Wilhelmstrasse-ra érkeztek, az új világháború kirobbanása már közeli veszélyként fenyegetett és nemsokára kezdetét is vette. Tudjuk, hogy az akkori magyar kormány tisztában volt a világháború reális lehetőségeivel, ezért sem 1939 szeptembere előtt, sem az után nem akarta magát egyértelműen elkötelezni Németország mellett. A német-magyar viszony története a Teleki-kormány idején jól ismert. Részletesen kimunkált az a jellegzetes vonása, hogy a magyar kormány majdnem minden német igényt vonakodva, alkudozások árán, kompromisszumos eredménnyel teljesített, ha teljesített.

Ennek megértéséhez persze azt is tudni kell, hogy a német kormány céljai eléréséhez 1944-ig nem használta fel a katonai fenyegetés eszközeit, s csak a diplomáciai és gazdasági nyomás eszközeivel élt, illetve a befolyásolásnak a már említett formáját alkalmazta, vagyis a magyar szélsőjobboldali törekvések „német figyelmet és jóindulatot” találtak. Mindez persze kevés lett volna ahhoz, hogy Németország 1941-ig legfontosabb céljait Magyarországon elérje. A döntő a területi revízió lehetőségének a német akciókkal és tervekkel összefüggő, azonnali biztosítása volt.

Magyarország nemzetközi helyzete azonban sokkal bonyolultabb volt 1939 és 1941 között is, mint az a német-magyar viszonyból önmagában következett volna. Ez mindenekelőtt a nyugati hatalmak, s főleg Nagy-Britannia közép- és délkelet-európai politikájából, s ezen belül Magyarország brit megítéléséből fakadt. Ennek a politikának fő vonásait már 1938 májusában meghatározták, amikor meghúzták a brit érdekek határvonalait ebben a térségben. Vizsgáltam ezt már egy terjedelmesebb tanulmányban, itt csak témám összefüggésében emelnék ki néhány mozzanatot.

1938 májusában két nagy memorandum készült Londonban ezzel a címmel: „Brit befolyás Közép- és Délkelet-Európában.” Az első, a Foreign Office memoranduma abból a kérdésből indult ki: hagyja-e a brit kormány, hogy az egész térség német uralom alá kerüljön, vagy megpróbálja ott, ahol még lehet, befolyásának érvényesítésével erősíteni az ellenállást a német nyomásnak?

A memorandum néhány ország esetében a helyzetet nem tartotta reménytelennek, de hangsúlyozta, hogy szó sem lehet politikai blokkról. „Inkább az legyen a célunk – olvashatjuk –, hogy próbáljuk meg biztosítani, Európának ez a része kifejezetten a mi országunk vezetését keresse majd, vagy általában a nyugati hatalmakét... semmint hagyja magát Berlin által kihasználni.” Mivel a brit célok elérésére ebben a térségben a diplomáciai és

kulturális eszközökön kívül csak gazdasági eszközöket látott lehetségesnek, a brit kormány létrehozott egy bizottságot azzal a céllal, hogy koordinálja a kormány erőfeszítéseit, melynek feladata Nagy-Britannia politikai befolyásának erősítése gazdasági eszközökkel.² Ennek a bizottságnak az állásfoglalását tartalmazza a másik memorandum, amelyik politikai szempontból vizsgálta meg a prioritás sorrendjét a különböző országoknak nyújtható gazdasági segítség tekintetében. A következő sorrendet állította fel: 1. Görögország. 2. Jugoszlávia és Románia egyenlő arányban. 3. Magyarország.

Ebben az összefüggésben érthető meg igazán az az állásfoglalás, amely a konkrét magyar igényekkel kapcsolatban megszületett. Magyarországon ugyanis sokan – főleg pénzügyi és angolbarát politikai körökből – úgy vélték, Németország vonzásával szemben Anglia jelenthetné az ellensúlyt, ezért számos kérés érkezett a brit külügyminisztériumba, hogy Nagy-Britannia nyújtson gazdasági támogatást Magyarországnak.³

Sir Orme Sargent külügyi államtitkár-helyettes így minősítette ezeket egy belső feljegyzésben: „Bizonyos vagyok benne, hogy nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, ha Nagy Britannia védené meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket, s akik azt remélik, hogy ez megvalósítható Nagy-Britannia közbelépésével. De minden korábbi tapasztá-

latunk és jelenlegi összes bizonyítékaink azt mutatják, hogy Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni semmilyen általunk foganatosítható gazdasági akció révén. Még ha fel tudnánk is vásároni Magyarország egész búzatermését, nem garantálhatnánk, hogy a német politikai nyomás és hatalmi vonzás ne hasson ugyanúgy, mint korábban. Vannak más országok, amelyekhez feltétlenül fontosabb brit érdekek fűződnek, és ahol ráadásul lehetőség van pozíciónk további erősítésére, ilyen elsősorban Görögország, s talán Románia is. Éppen ezért ne hagyjuk magunkat rábeszélni, hogy pénzünket és energiánkat arra feccséreljük, hogy megpróbáljunk megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt.”⁴

Ez az alapállás határozta meg Anglia általános magatartását a háborút közvetlenül megelőző időben, majd az azt követő másfél esztendőben. Vagyis a hangsúly mindig azon volt, hogy bár Londonban ismerik Magyarország különleges helyzetét és értik külpolitikai beállítottságát, de a háborúban sorsát az fogja meghatározni, hogy melyik táborhoz tartozik. S ezen nem változtat „a magyarok iránt érzett minden emberi rokonszenve” sem, hogy Churchill szavait idézzük.⁵

Ennek megfelelően a brit politikát befolyásoló másik tényező az volt, hogy Magyarország 1939-ben nem lépett be a háborúba Németország oldalán. Ez azonban csak akkor és

annyiban vezetett angol részről némi enyhüléshez, amennyiben és amikor a magyar kormánynál a németbarátság vonatkozásában fenntartásokat lehetett tapasztalni. Az enyhülés vagy változás azonban a furcsa háború hónapjait leszámítva – amikor is lehetővé tették stratégiai jellegű nyersanyagok szállítását Magyarországra –, sohasem érte el az aktív támogatás fokát, még csak a jövőre vonatkozó ígéretek formájában sem, hanem pusztán a kapcsolatok fenntartásában, a szakítás elkerülésében jutott kifejezésre. Okait Sir Orme Sargent, külügyi államtitkár-helyettes így fogalmazta meg egy feljegyzésben: „A háború kezdete óta mindvégig tudatában voltunk annak, hogy lehetetlen lenne olyan frontot létrehozni Délkelet-Európában, amelyhez Magyarország hozzátartozna. Ezért sohasem vetődött fel, hogy garantáljuk Németországgal szemben ezt az országot, ahogyan tettük Romániával. Más szavakkal tudomásul vettük, hogy Magyarország a német szférába tartozik, és ezen nem fog változtatni semmi, amit mi mondhatunk.”⁶

Pedig Budapesten nagyon szerették volna, ha Londonban mondanának valamit a határok kérdésében, a csehszlovák-magyar határ és Erdély vonatkozásában, különösen, miután 1940. július 2-án Románia felmondta az angol garanciát. A második bécsi döntés után Churchill miniszterelnök ennyit mondott: „Személy szerint én magam sohasem tar-

tottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háborúban kezelték. A háború kitörésétől kezdve sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi státusát nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak elismerését, amelyek a háború során jöttek létre, kivéve, ha azok az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakarásával valósultak meg.”⁷

Amikor Magyarország 1940 novemberében csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, a Foreign Office-ban végleg leszögezték: ha Magyarország idegen haderőt enged át területén olyan országba, amellyel Nagy-Britannia szövetséges viszonyban vagy barátságban van, megszakítanak a diplomáciai kapcsolatokat, ha pedig egy ilyen állam elleni akcióban Magyarország katonailag részt venne, az casus bellit jelentene. Ennek az állásfoglalásnak a szerepe nem kétséges a jugoszláv-magyar örökbarátsági szerződés létrejöttében, gróf Teleki Pál utolsó erőfeszítéseiben, amelyeket a háborúba lépés elkerülésére tett. Ezek közé tartozott az emigrációs kormány létrehozásának újabb terve, a budapesti angol követ közvetítésével.

Ez persze csak bizonytalan és távoli terv volt 1941 elején. A budapesti angol követ éppen ezért szerette volna elérni, hogy a magyar kormány bátorítására tegyen az angol külügyminiszter olyan nyilatkozatot, amely valami

biztatót adna a háború utáni határokra vonatkozólag, ha Magyarország ellenáll a német nyomásnak. Hosszú vita után a Foreign Office-ban döntés született arról, hogy megismétlik Churchill kijelentését a második bécsi döntésről, hozzátéve Lord Halifax ugyanakkor elhangzott nyilatkozatát, miszerint: „Őfelsége kormánya sohasem támogatót olyan politikát, amely mereven ragaszkodik a status quo-hoz. Ellenkezőleg, azt az elvet vallottuk, hogy kedvezően fogadjuk a status quo módosítását, mindenkor feltételezve, hogy az ilyen módosítás önmagában is igazságos és méltányos, és az érdekelt felek közötti szabad és békés tárgyalások és szerződések útján, agressziótól és kényszertől mentesen jött létre.”⁸

A vitát lezáró feljegyzésben Eden külügyminiszter azt, hogy miért nem kívánnak változtatni az angol állásponton a területi rendezéssel kapcsolatban, így indokolta: „Általános szabályként mindent el kell követnünk, hogy a békekonferencián, a végső rendezés órájában, minden kötelezettségtől mentesen vehessünk részt. Abban az esetben módunkban áll majd, hogy némi engedményt tegyünk, de attól tartok, Magyarország semmit sem tehet érdekünkben, és így csak a jövőbeli nehézségeinket szaporítanánk anélkül, hogy ezért most kézzelfogható előnyökhöz jutnánk.”

Amikor Anthony Eden február 6-án fogadta a magyar követet, az utóbbi nagy jelentőségűnek tartott volna egy olyan nyilatkozatot,

amelyben „Őfelsége kormánya világosan kifejezésre juttatná, hogy miután megnyerte a háborút, nem áll szándékában egy második trianoni békét diktálni.” Eden azt válaszolta, „megfontolás tárgyává teszi” tehet-e további kijelentést, de hozzáfűzte: „a magyar kormány és nép tartsa szem előtt a mi és a németek magatartása közötti különbséget. A német uralom alatt álló Európa az összes állam leigázását jelenti, ideértve természetesen Magyarországot is, és Hitler világában nincs helye nemzeti függetlenségnek.”⁹

A megfontolásokból persze nem lett semmi. Amikor a Foreign Office vezető tisztviselői eszmecserét folytattak erről, amellet, hogy elismerték a magyar politika bizonyos eredményeit a németekkel szembeni fenntartások tekintetében, rögtön az ellenérvek kerültek túlsúlyba. A döntési folyamatba való bepillantás miatt érdemes a vitát röviden áttekinteni. Frank Roberts az indító feljegyzésben arról írt, hogy a trianoni békeszerződés nem volt Anglia részéről Magyarországra kényszerített diktátum, hanem a befejezett tények jogszerinti elismerése, tudomásul vétele annak, hogy a különféle szláv nemzeti kisebbségek elváltak a régi Osztrák-Magyar Birodalomtól. Következésként a magyar követ kívánságának teljesítése azt jelentené, hogy „1. elismerjük, hogy a békeszerződés gyalázatos rendezés volt, bár sok szempontból nem volt az és 2. Magyarország szomszédai,

Csehszlovákia és Románia arra a következtetésre juthatnának, hogy Magyarország jogos tulajdonában maradhatnak azok a területek, amelyekkel az utóbbi két-három év alatt sikerült gyarapodnia.” Érdemes lenne ezt megtenni – folytatódik a feljegyzés – ha elvárhatnánk, hogy a magyarok támogatása hasznára válhat a mi ügyünknek és az tényleg bekövetkezik. Minthogy az ilyen reményeket nem lehet teljesen kizárni, nem kifogásolható a magyaroknak nyújtott némi bátorítás, akik ugyan semmit sem tettek, hogy ezt kiérdemeljék a szomszédok rovására, akik közül az egyik, azaz Csehszlovákia jobbat érdemel tőlünk, mint Magyarország.” Javaslat: fenn kell tartani a korábbi álláspontot.

R. M. Makins hangoztatta, hogy bár Magyarország van leginkább kiszolgáltatva a német nyomásnak, mégis fenntartotta bizonyos fokig függetlenségét, s a britekkel való kapcsolatokban korrekt volt, ezért ha nem is menének messzebb annál, mint amit eddig mondtak, indokoltnak látna valamiféle barátságos célzást ejteni Magyarországgal kapcsolatban.

„Barátságos célzást igen; de területi revízióra vonatkozó homályos ígéretet: nem” szögezte le felette, akivel az államtitkár-helyettes egyetértett.¹⁰

Azonban a „barátságos célzás” is elmaradt Magyarországnak a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétele miatt. 1941. április 6-án

Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. A kapcsolatok megszakítását nem követte ugyan egyelőre hadüzenet, s ha Teleki öngyilkossága gyakorolt is némi hatást, az angol felfogást a jugoszláv-magyar barátsági szerződés megszegésének ténye határozta meg, eléggé tartósan, amelyről Eden azt mondta a búcsúzó magyar követnek: „Az angol nép nem felejtí el ezt az árulást, amely tartós stigma marad Magyarországnemzeti becsületén.”¹¹

Amikor Barcza távozott Eden szobájából, még figyelmeztette a brit külügyminisztert: „Végül is a kormány lépéseíért nem szabad az egész népet felelőssé tenni.” Egyelőre ennek az érvelésnek azonban nem volt hatása, éppen fordítva: rövidesen kezdett elmosódní a megkülönböztetés népek és kormányok között, s csak évek múlva tértek vissza a Barcza által felvetett gondolathoz – nem sok sikerrel.

Az Egyesült Államok külügyminisztériumában Magyarország megítélése 1939–1941 között nagyon hasonlított az angol álláspont-hoz, noha az USA még kívül állt a háborún, s még jó ideig az egész kelet-európai térség sokkal periférikusabb szerepet játszott az amerikai külpolitikában, mint az angolban. Az USA budapesti követe 1940 júniusában – egy jelentésében, melyben eléggé leegyszerúsítve látta a magyarországi viszonyokat és a magyar függetlenséget a Dániáéhoz hasonló formalitásnak tekintette – a következőket írta: „bár-

mely pénzügyi, gazdasági vagy egyéb viszony Magyarországgal óhatatlanul a tengelyhatalmakkal való viszonyt jelent.”¹² Ugyanez év őszén – amikor az angolok a már ismertetett nyilatkozatukat eljuttatták Budapestre a State Department-ben hasonlóan foglaltak állást és közölték a magyar követtel, hogy bármely akció, amely az adott állapothoz képest változást eredményezne a tengelyhatalmakhoz fűződő viszonyban, balszerencsés lenne. Montgomery november 23-án továbbította Washingtonba Horthynak azt az ígéretét, hogy Magyarország nem ad katonai vagy légi bázist a németeknek területén, de a követ hozzátette: „Remélem azonban, hogy ebben az ügyben nem kerül sor próbatételre.”¹³

Mindez előrevetítette az amerikai véleményt a jugoszláv ügyben. 1941. április 2-án közölték a magyar követtel, hogy elítélnék a Jugoszlávia elleni esetleges támadást, mert „bármennyire is indokolt motívumokból ered a magyar támadás, nem jelenthet mást, mint a német agresszió útjának egyengetését és ennél fogva nyílt ellenséges cselekedet a demokratikus hatalmak ellen.”¹⁴

Ami a szovjet-magyar viszonyt illeti 1939 és 1941 között – leszámítva azt a rövid periódust, amikor a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, mint az antikomintern paktumhoz elsőként csatlakozó kis országgal – a lehetőségeket a német-szovjet meg nem támadási egyezmény,

majd a barátsági szerződésen alapuló német-szovjet viszony határolta be. Ezek az ún. jószomszédi kapcsolatok megállapodásokban vagy szerződésekben rögzíthető formáitól, a gazdasági együttműködés kiszélesítésén át – a területi kérdésekben a Romániával szembeni külpolitikai együttműködés lehetőségéig terjedtek.

A lehetőségekhez képest a kapcsolatok lassan javultak, amiben azt hiszem a magyar külpolitikai koncepciónak és gondolkodásnak az a fixa ideája is szerepet játszott, hogy Londonban a közeledést nem néznék jó szemmel általában, és a német-szovjet viszony miatt különösen. Másfelől viszont a magyar területi követelésekkel, vagyis Erdéllyel kapcsolatos pozitív szovjet állásfoglalásban nem a konkrét ajánlatot, s ennek a jövőre vonatkozó jelentőségét, hanem csak a német-szovjet viszony romlásának jelét, egy német-szovjet konfliktus esetére pedig csak a távoltartási igyekezetet érzékelte.

Csak az utolsó félévben volt érezhető változás a Szovjetunió iránti magatartásban, amikor Teleki hozzájutott bizonyos információkhoz a készülő német támadásról, de a félelem ezt az időt is beárnyékolta. Jellegzetes példaként említhetjük, hogy 1941 elején, amikor az emigráns kormány létrehozását fontolgatták Budapesten, magyar részről szerettek volna megnyugtatót hallani arról is, hogy Eden az új angol külügyminiszter sem fog lényeges vál-

tozást hozni a szovjet-brit viszonyban Lord Halifax irányvonalaého képest. A kívánságot tolmácsoló budapesti brit követnek Eden 1941. január 22-én így válaszolt: „Természetesen közölhetjük, hogy a mi politikánk nem személyes ügy, de nem köthetjük meg a kezünket olyan közléssel, amelybe beleérthető, hogy az irányunkban tanúsított előzékenyebb magatartása Oroszországra nézve nem járna semmiféle előnnyel.”¹⁵ Ez a tétel a Teleki öngyilkosságban fontos szerepet játszó április 2-i Barcza táviratban felerősödve, már a koalíció lehetőségére utalva így szerepelt: „Ha Magyarország a Jugoszlávia elleni támadáshoz bármilyen indokkal (Jugoszlávia területén magyarok védeése) csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei (Törökország, esetleg idővel szovjet) hadüzenetével is számolni kell.”¹⁶

Teleki a következtetéseket magára nézve drámai módon vonta le, utódja Bárdossy László azonban, aki pedig egy ideig igyekezett jó „tanítvány” lenni, a döntés pillanatában továbbra is abban az illúzióban ringatta magát, hogy háborúba lépésünk a Szovjetunió ellen az angolok szemében talán „bocsánatos bűn” lesz. Ezért is mondhatta néhány hónappal később az angol ultimátumot átadó amerikai követnek; rendkívül meglepi az ultimátum, mert nem gondolta volna, hogy „Anglia oly módon kíván a Szovjetuniónak segíteni, hogy nekünk üzen háborút.”¹⁷

Magyarország háborúba lépésének körülményeire más összefüggésben még visszatérek. Itt csak annyit szükséges megemlíteni, hogy szovjet részről a német támadás után is figyeltek arra, hogy Magyarország kívülmaradását, ha lehet, biztosítsák. Molotov és Kristoffy június 23-i beszélgetése perdöntő ebből a szempontból. Bármennyire közismert is a beszélgetésről küldött Kristoffy-féle távirati jelentés, idézzük csak érdemi részét: „Molotov ma délelőtt kéretett, kérdést indézett Magyarország állásfoglalásával kapcsolatban német-orosz konfliktussal szemben.

Közölte velem, hogy a szovjet kormánynak, mint azt már több ízben kijelentette, nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele.”¹⁸

Ennek a táviratnak az volt a sorsa, hogy többször is nyoma veszett. Elsüllyedt már akkor, amikor megérkezett, mert megköthette volna Bárdossy kezét, ha mégis a Szovjetunió elleni hadbalépés mellett döntene. S eltűnt évtizedekkel később is abból az Amerikába került iratkötegből, amely a moszkvai magyar követség táviratainak és jelentéseinek hiteles másolatait tartalmazza. Hogy miért, arra több válasz is elképzelhető és persze sugalmazható. Pedig ott volt, amit tanúsít az is, hogy az iratokból 1975-ben az első tanulmányt készítő

és az Új Látóhatárban közléte Gellért Andor még közölte teljes szövegét, a távirat minden azonosító adatával, saját számával (105), megfejtési számával (7026), feladási időpontjával (június 23. 23 óra), Budapestre érkezésének időpontjával (június 24. 3 óra 25 perc). Idehaza csak a Szent-Iványi kéziratban maradt meg másolata. Azonosítási számai közül itt csak a Res. pol. szám szerepel. Ez 1941/407. volt. (Megjegyezhetjük zárójelben: a modern irattermelés korában valahol minden eltűnt okmányoknak nyomára lehet bukkanni.)

A szovjet ajánlat figyelmen kívül hagyásának, annak a katonai koncepciónak, amellyel a hadbalépés történt, hogy ti. csak kis erővel vegyünk részt a háborúban, s ha lehet ne a fronton, hanem megszállási funkciók ellátására, rendkívül negatív következménye támadt. Sztálin már 1941 decemberében felháborodottan beszélt a Moszkvába látogató Edennek a magyar megszálló alakulatok partizánvadász tevékenységéről, mondván, hogy a magyarok rosszabbak, mint az SS-ek. Kijelentette egyúttal, hogy „Románia nyugati határait ki kell terjeszteni a magyarok rovására, mert 1 250 000 román él azon a területen, Magyarországot pedig meg kell büntetni, amiért részt vesz a háborúban.” Két évvel később, amikor a brit külügyminisztériumban felidéztek ezeket a szavakat Molotov 1943. június 7-i levelével kapcsolatban, hozzátették: „A Szovjetunió valószínűleg nem kívánja ezeket a ter-

veit közvetlenül Magyarország és Románia veresége után megvalósítani, de feltétlen meggyőződése, hogy miután a magyarok és a románok tengelyt segítő tevékenysége elsősorban a Szovjetunió ellen irányul, őt illeti a döntő szó, hogy mi történjék Magyarországgal és Romániával.”¹⁹

Ami a magyar megszálló alakulatok magatartását illeti, nem lenne méltó azt összehasonlítással és másokhoz viszonyítással rangsorolni. Goebbels írja naplójának 1942. május 19-i bejegyzésében a Bryansk-környéki partizántevékenységgel kapcsolatban: „Ennek a régióknak déli felén a magyar elemek nagy nehézségek között harcolnak. Nekik most az egyik falut a másik után kell elfoglalniuk és pacifikálniuk, ami nem bizonyul túl konstruktív dolognak. Ezért, amikor a magyarok jelentik, hogy »pacifikáltak« egy falut, az rendszert azt jelenti, hogy egyetlen lakója sem maradt. Ez viszont azt jelenti számunkra, hogy aligha végezhetünk bármiféle mezőgazdasági munkát az ilyen területeken.”²⁰

Mielőtt visszakanyarodnánk kiindulópontunkhoz és azt vizsgálánánk, hogy miként tükröződött nemzetközi helyzetünk 1939 és 1941 között a magyar szellemi életben, le kell szögeznünk, anélkül, hogy részleteznénk: a szomszédos kis országokhoz fűződő viszony, akár a németekkel szintén együttműködő Romániáról vagy a németek által világra segített új államokról, Szlovákiáról vagy Horvát-

országról, akár a cseh és jugoszláv emigráns képviselőtről van szó – a lehető legrosszabb volt már ebben az időszakban is. Szükséges ezt megállapítanunk témánk sajátos nézőpontjából is, hiszen nemcsak az a fontos, mennyire befolyásolták létünket az egyes nagyhatalmak, s erről miként gondolkodtak Magyarországon, hanem az is, hogy politika és szellem miként látta a közvetlen környezetet.

Vizsgálva a szellem világát a lehetséges források alapján, azt hiszem kiállja minden kritikai elemzés próbáját az a megállapítás, hogy a kvalifikált magyar értelmiségben nem talált visszhangra az a fajta csatlós gondolkodás, amelyet Milotay István fogalmazott meg hírhedt cikkében 1940 áprilisában, még a nyugati hadjárat előtt. „Magyarország és a magyarság adott helyzetében” ő a szerinte igazi magyar politikát így fogalmazta meg: „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem is nagyon válogathat se a barátok, se a barátság feltételei között. Meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél-barátságnak és minden árat meg kell azért fizetnie, sokszor a nemzeti önérzet rovására, abban a reményben, hogy a rossz időket kiböjtölve más alkalommal visszaszerezheti azt, amit most kényszerűségből elvesztett, vagy feladott.”²¹ Ennek a gondolatvilágnak a magyar szellemben nem volt hagyománya, s nem támadt számottevő követője később, a német sikerek csúcán sem.

Ugyanakkor azt sem lehetne elmondani, hogy a szellemi elit többsége „orientációban” gondolkodott volna, a német orientációt képviselő középtisztviselői és tisztikar nagy részével szemben mondjuk angol vagy szovjet orientációban. A magyar politikai és főleg gazdasági életben, s a hozzájuk csatlakozó értelmiségi körökben létező igen erős angol orientációs gondolkodást nem általánosíthatjuk, noha a zsidótörvények ezen a síkon alig hagynak más lehetőséget sok értelmiséginek, és az is igaz, hogy éppen erről az oldalról történik majd az egyik első kísérlet a szervezett értelmiségi ellenállás megteremtésére 1941 végén. Még kevésbé beszélhetünk valamiféle francia orientációról, bár a harmincas években Bajcsy-Zsilinszky Endre és köre révén jelen van ez a gondolat, késői lereagálásaként az első világháború végi – de már nem létező – nemzetközi erőviszonyoknak.

Jó néhányan vannak viszont a hivatalos politikán kívül is – s most nem a szélsőjobboldalról beszélek – akik Olaszországban nemcsak a magyar revízió támogatóját, majd a német nyomás ellensúlyát látták, de Mussolini rendszerében, főleg szociális politikájában, követendő mintát is felfedeztek. Ez a gondolkodás a müncheni egyezmény és a világháború kitörése idején jelen van ugyan még, de már sokkal halványabban, mint korábban. S nem hagyhatjuk említetlenül, hogy körülbelül attól az időtől kezdve, ahogy a nagy szakadás meg-

történik a magyar értelmiségben — a kommunistákat és a kommunista szimpatizánsokat leszámítva — a baloldaliságnak külpolitikai vonatkozásban egyre kevésbé lesz eleme a Szovjetunióhoz való viszony. Ezt tagadhatatlanul nagyon erősen befolyásolták a harmincas évek második felében a Szovjetunióban lezajló koncepciók perек, majd a szovjet-német meg nem támadási egyezmény, s annak értelmezése a Komintern részéről.

Amikor a harmincas évek végén a „barbár korhullám” igazán eléri Magyarországot, úgy is, hogy a harmadik birodalom megjelenik nyugati határainknál, s úgy is, hogy sokan a német veszélyt, s vele az erősödő szélsőjobboldalt, faji fenyegetésként fogják fel, miközben a zsidótörvények következtében a magyar értelmiség nem kis része a szó szoros értelmében faji fenyegetettségben él — felerősödött az az irányzat, amelyik a sokféleképpen értelmezett magyar öntudat ébresztésével és erősítésével kívánt szembeszállni ezzel a fenyegetéssel.

Másutt már részletesen foglalkoztam ezzel, ezúttal csak arra utalnék, hogy a kifelé való magatartásban, vagyis a külpolitikai célban többnyire az „átvészelés”, a „kivárás”, a nem kockáztatás követelménye fogalmazódott meg a magyar értelmiségi körökben. Ez nemcsak a „trianoni sokk”-ból táplálkozott, hanem az Anschluss, a müncheni egyezmény, az 1939-es év tapasztalataiból is, amelyek azt sugalmaz-

ták sokaknak, hogy a Nyugat cserbenhagyta Kelet-Európát.

Nem véletlen, hogy éppen akkor fedezték föl a „passzív rezisztenciát”, mint alapvető magyar jellemvonást, s találták meg benne a pozitívumot, a követendő magatartásformát. Csak egyet idézzünk a vélemények közül, Babits Mihályét, a „Mi a magyar?” kötetből. „Számunkra – írja – hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia... Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalomát, az alkotás boldogságát.” S tovább: „Az ellenállás nem tespedés, s van mozdulatlanság, amely biztatóbb jele az erőnek, mint a mozgás... Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen.”²²

Ugyanaz év karácsonyán – bár még a furcsa háború hónapjaiban él a világ – megfogalmazódik Németh László tollából az a magatartásnorma is, amely csak később, a háború kiterjedése idején vált igazán érthetővé. 1939 karácsonyán írta: „Akármilyen lesz a világban folyó nagy hegemonia-harcnak a vége; a kis népeket aligha érdekli meg, hogy tetszik-e nekik az eredménye. Angolok, németek vagy oroszok szabják-e Európára a maguk tervét: az ő szerepük nyilván az alkalmazkodás lesz.”²³ Az „alkalmazkodás törvényére” vissza-vissza-

tért a későbbi nehezebb időkben is. A „magyar radikalizmus” parancsa – írta egy évvel később – ma „ugyanaz, mint volt egész más európai konstellációk idején: alkalmazkodni, amennyire muszáj, s csinálni tovább a magunk magyar ügyét, amennyire lehet.”²⁴

Mindezek a magatartás alternatívái még Magyarország háborúba lépése előtt. De mi az átveszelés célja, mi az a hivatás, amelyben Magyarország jövőjét keresse és megtalálja? 1939-ben a krízis, majd a furcsa háború idején a legtöbben egy majdani tágabban vagy szűkebben értelmezett konföderáción belüli vezető szerepben találták meg ezt a hivatást.

Ismeretes, hogy a magyar politikai gondolkodás szinte minden irányzatát régóta foglalkoztatta már ez a kérdés, s az is, hogy a két világháború között a baloldali eszmeáramlatok külpolitikai koncepciójának középpontjában a Duna-medence népeinek egymásra utaltsága, összefogásának szükségessége állt, a felemelkedés szinte egyetlen lehetőségeként egy föderáció vagy konföderáció hirdetése. Jól jellemzi ezt Vas Istvánnak egy most közzétett 1936-os levele John Middleton Murraynek.

A magyar szocializmusnak – írta – „szüksége van önálló létföltételekre és magas felelősségérzetre, hogy megfelelhessen hivatásának a Duna-medencében. Közép-Európa ugyanis az eszeveszett kis népek lakóhelye. Fiatal, tehetséges, elhasználatlan erejű népek, s egyik sem tudta legbensőbb értékeit és erényeit

Európának felmutatni. Bármennyi faji különbség és mesterségesen szított gyűlölet választja is el őket egymástól, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária testvérnépek a történelemben. Tragédiájuk, hogy nem ismerik fel egymásra utaltságukat, s a nagyhatalmak silány, gyűlölködő eszközévé fajulnak. Köztük a magyar kultúrájánál, fekvésénél és történelmi múltjánál fogva a legidősebb fivér szerepére volna hivatva. A mi szellemiségünk elitje, tekintet nélkül arra, hogy szocialista-e vagy sem, felismerte a kis közép-európai népek testvériségének gondolatát és az összefogás szükségességét.”²⁵

Igen, a kelet-európaiság gondolata, amely különösen a népi írók között vert mély gyökeket akkor, s nem egy írásban a konkrét tervezettségig jutott el. Németh László a maga „minőségi szocializmus” eszméjét építette be a konföderációs elképzelésekbe, mert ebbe „a nagy kelet-európai szolidaritásba” kell beépíteni a magyarság biztonságát, méghozzá egy igazságosabb társadalmi rendszerrel, mert „mi adhat súlyt nekünk bármilyen államcsoportban, ha nem minta voltunk?”²⁶ Ez tehetné a kelet-európai államszövetség természetes központjává Magyarországot. Ez a „minta volt” vissza-visszatért. Szabó Zoltán 1939 augusztusában a paraszt népek konföderációjáról szóló tervében írja: Magyarország példájának „kell visszacsábítani a magyar elsőszülöttség elismerésére azokat az ifjú népeket, melyeket a Pest-

Budán nyomtatott könyvek után kelt ébredés a magyarság ellen vadított. Amit karddal nyerünk, szerződéssel elvesztettünk, példa útján kell – visszaszerezniük.”²⁷

Persze az, hogy a konföderáció gondolata a háború kezdetekor oly széles köröket mozgott meg, nemcsak „belülről” fakadt. Franciaországban és Angliában akkor sorra születtek a Kelet-Európa újjárendezéséről szóló tanulmányok, írások, amelyek a békerendszer hibáit általában a konföderációk létrehozásával kívánták korrigálni. Ugyanakkor kevesen voltak idehaza, akik arra figyelmeztettek: realitásokat kell figyelembe venni a tervezetéseknél. Szekfü Gyula volt az, aki a „Kárpát-Európa” vita idején 1940 tavaszán arról írt, hogy a szomszédos országokban a középosztály általában szélsőségesen nacionalista, egy fétise van, a nemzetállam, „s amint ez a meggyőződése akadályozza e térségben a nemzeti kisebbségi problémák végleges rendezését, ugyan az lesz a határokon túli szellemi regionalizmus kerékkötője is.” S nem látta a magyar középosztályban sem a konföderációs akaratot.²⁸

Más szempontból sem ártott volna kicsit jobban átnézni a megnagyobbodott határokon, hiszen „hírünk a világban” már akkor is, vagy már megint alapvetően különbözött a magunk alkotta képtől. Nem volt jó a hírünk főleg belpolitikai okok miatt, a két zsidótörvény miatt; a német-olasz segítséggel megvalósított revízió miatt; a visszaszerzett területek

birtokbavételének módja miatt, amikor is az úri Magyarország magatartási normái, gőgje zúdult rá a Felvidékre és Kárpátaljára; nem jó a rendszer múltja miatt, amely még mindig kísértett, hiszen alig volt húsz éve az ellenforradalom fehérterrorjának.

A konföderáció gondolatát nemsokára nemzetközileg néhány évre, a hazai gondolkodásban tartósabban félresodorták Németország háborús sikerei, amelyek következtében volt aki a kelet-európai gondolatot jobb híján a németek által ellenőrzött Kelet-Európához próbálta idomítani, mert — mint olvashatjuk — a magyar „Kelet népei közül való; a németolasz államszövetségben pedig legszorosabb sorsrokonai élnek mellette — s melegíthetik... Akármilyen rendbe kell beilleszkednünk, nagy előny számunkra s a rend számára is, hogy együtt illeszkedünk bele.”²⁹

Nem sok ideje volt már a magyar kívülmaradásnak. Nincs lehetőség arra ezúttal, hogy Magyarország háborúbalépését a Szovjetunió ellen részletesen vizsgáljuk, de egy szempontból mégis figyelmet kell szentelnünk ennek, nevezetesen: hogyan reagált erre közvéleményünk.

Korabeli „hangulatjelentésekből” tudjuk, hogy az országban egyáltalán nem fogadta valamiféle lelkesedés a hadbalépést, mert arra a kassai bombázásra való hivatkozáson kívül semmiféle indok nem volt. A politikai vezetés sem tudott másra hivatkozni, legfeljebb ide-

ológiai okokra még. A lelkesedés hiánya azonban nem jelentett egyelőre szellemi ellenállást sem az értelmiség többségében. Ez nemcsak a németek villámháborús sikereiből fakadt az első hetekben, hanem abból is, hogy kevesen hitték, hogy a Szovjetunió elleni német támadásnak egy olyan antifasiszta koalíció lesz a következménye, amely minden ideológiai és hatalmi érdekkülönbség ellenére nem gyengül a háború folyamán, hanem erősödik és kitart Németország teljes vereségéig.

A magyar külpolitikai gondolkodásnak 1919-ből fakadt rossz beidegzése volt az, hogy az antibolsevizmus nem olyan dolog, amelyet a nyugati hatalmak túlságosan zokon vennének. Igazából talán az önálló külpolitika lehetőségének évszázados hiánya következtében sem vált külpolitikai gondolkozásunk részévé az, hogy a külpolitikát a döntő pillanatokban elsősorban hatalmi érdekek irányítják, s nem morális vagy ideológiai megfontolások.

A kormány döntésébe — erre már utaltunk — ez a hiedelem belejárt, hiszen Anglia és a Szovjetunió között még nem volt szövetségi szerződés, az USA pedig csak az év végén lett hadviselő hatalom. Ugyanakkor nem kevesek gondolatvilágában ott munkált az 1940-es francia katasztrófa példája, az, hogy a versailles-i béke Franciaországát hetek alatt térdre kényszerítették. Ez nemcsak a magyar katonai vezetés érve volt. Ismeretes, hogy Bartha honvédelmi miniszter június 23-án a

minisztertanácsban erre is hivatkozva adta meg prognózisát, hogy „hat hét alatt a németek Moszkvában lesznek és teljesen leverik Oroszországot.”³⁰ Magyarországon ez az első időben eléggé általános felfogás vagy félelem volt, s kevés vigasz, hogy Washingtonban is felbukkantak hasonló nézetek.

Az persze, hogy ki mivel magyarázta ezt a lehetőséget az különböző volt. Volt aki a német haditechnikában, a szovjet hadsereg gyengeségében lelt magyarázatra, s volt aki eszmei okokban. Németh László például – aki Balatonról küldte krónikáját – így elmélkedett a HÍD 1941 júliusi számában: „A strand burnuszos arabjai közül egy sem kételkedik abban, hogy az orosz hadjáratnak mi lesz a vége. Csak a gépesített osztagok útját találgtják: Bukovinától észak felé. Szentpétervárról le. Így közre: ez a német taktika, hallom a magyarázatokat. Rábólintok: én is azt hiszem, így lesz valahogy. Közben azonban arra gondolok, milyen nagy dolog mégis a szellem. Ha Oroszország és vele a bolsevizmus most örökre összeomlik, nem a német fegyverek döntötték össze, hanem az a szellem, amelyről egy évtizede látom, hogy merev, nem e századba való epigon. E háború minden nagy veresége az epigon gondolkodás veresége volt. A megverték azt hitték, hogy a dolgok ismétlődni fognak. A franciák azt hitték, a győzelemhez elég most is egy vasbeton fal; az angolok: a blokád; az amerikaiak: egy kis fegyverszállítás.

Az oroszok epigon gondolata ez volt: az imperialista államok csak falják fel egymást, ha majd ők kimerültek, jön a bolsevizmus. Addig hadarták ezt a bölcsességet, amíg magukra maradtak a kontinensen. Az ember megdöbben, milyen kevés történelmi jelenlét (vagy ami egy vele: eredetiség) található a világban. Németország engem a késre emlékeztet, amely a földgolyó rohadt részét vágja ki. Az ember csak bámul: rohadt, ez is rohadt. A végén alig maradt valami a megpuhult golyóból. Megette, kirágtá az a nirvána, amelyet a kenessei strandon is így nehéz elviselni.”

A hivatalos magyar politikában volt valami zavar június 26-a után, hiszen Bárdossy is érezte, hogy egy ilyen nagy horderejű lépésnél a véletlen szerepe túlságosan is gyanús. Gyanús, hogy pont akkor történt a kassai bombázás, amikor arra nagyon is szükség volt a döntés kierőszakolásához. Werth Henrik e döntés legelszántabb követője meg is jegyezte Ullein Revitzky Antalnak 1941 júliusában, hogy neki nagyon jól jött a kassai bombázás. A rendezés is ezt mutatja: a magyar csapatok egyszerűen elindultak, hiszen csak „retorzióról” van szó. A bombázás kivizsgálására is csak döntés után került sor. Az eredmény már nem befolyásolhatta a háborúbalépést. A legfelsőbb hadúr hadparancsot sem adott ki, mint április 10-én. Erre Londonban is felfigyeltek. Macartney, aki a feljegyzést írta a Foreign

Office számára 1941 júliusában a szovjet-magyar viszonyról külön kiemelte ezt.³¹

Érdemes végiggondolni, miként került előtérbe az az érvelés, hogy a német megszállástól való félelem vezetett Magyarország háborúba lépéséhez. Ez először, áttételes formában, Bárdossy 1942-ben írt könyvében jelentkezett, a mohácsi csata utáni évtizedbe visszavetítve, történelmi példaként. 1943 decemberében az angoloknak szánt magyarázkodásokban már a Kállay-kormány is előhozakodott ezzel az érvel. Ghyczy külügyminiszter írta Svájcba, Barczának: „Minden lépésünk, mely minket a neutralitástól eltérített, egy koncepció volt, amellyel mi a megszállást és a politikai, illetve gazdasági Gleichschaltolást kerültük el.”³²

Bárdossy a felszabadulás után a népbírószági perben egész védelmét erre az érvelésre építette fel: Ha 1941. június vége felé nem lép be a háborúba, három évvel előbb következett volna be a német megszállás.

Elég közismert vonása a magyar politikai alkatnak a drasztikus nagyhatalmi beavatkozástól való *félelem* alatti cselekvés. Kialakulásának folyamata felismerhető, de érdemes lenne azért egyszer nagyobb történelmi időszak eseményein próbára tenni: mikor volt realitás a félelem mögött, vagy mikor tette fölöslegessé a félelem alatti cselekvés a „nagyhatalmi intelmeket”, illetve, hogy mikor szolgált egy-egy hazai politikai erőcsoporthozulás akaratának

érvényesítéséhez eszközként és mikor egy katasztrófális döntés utólagos magyarázataként.

Témánknál maradva, a források mai ismerete alapján meggyőződéssel állíthatjuk, hogy Bárdossy érvelése 1944. március 19-e visszavetítése volt. A német irattárakban ugyanis a legtüzetesebb vizsgálatok után sincs nyoma annak, hogy 1943 szeptembere előtt Magyarországgal kapcsolatban bármiféle megszállási terv kidolgozásába kezdtek volna, vagy, hogy ilyen gondolat egyáltalán felmerült volna.

Bárdossy érvelése — s azoké, akik ezt elfogadták — azért sem helytálló, mert néhány héttel Magyarország háborúba lépése után maga Bárdossy — mint miniszterelnök — kezdett olyan akciót, amely katonai részvételünk növelése ellen irányult, illetve a szovjetellenes háborúból való kivonulást célozta. Amikor ugyanis Werth újabb magyar egységek felhasználásáról tárgyal német katonákkal és erről követelődző hangú memorandumot írt a miniszterelnöknek, Bárdossy lemondással fenyegetőzött és Werth menesztését követelte Horthyhoz írt levelében. Amennyiben a németek kívánnák a magyar hadsereg nagyobb arányú bevetését, a kérést mérlegelni kellene — írta —, de addig „egyáltalán nem áll országunk érdekében, hogy magunk iparkodjunk a szovjet elleni háborúba nagyobb erővel bekapcsolódni, ami — a vezérkari főnök minden erre vonatkozó fejtegetésének ellenére is —, nyilvánvalóan kedvezőtlenül hatna vissza nemzeti

erőink állagára, belső viszonyainkra és gazdasági termelésünkre.”³³

Alig két héttel később, amikor a kormányzóval és a már új vezérkari főnökkel, Szombat helyivel a német főhadiszállásra utazott, már azt a kívánságot terjesztették a német hadvezetés elé, hogy vonhassák vissza a keleti fronton lévő magyar csapatokat, mivel annak felszerelése 50–80%-ban tönkrement, s így nincs értelme továbbra is a hadszíntéren tartani őket.

Bárdossyt – akinek volt bizonyos tekintélye egy ideig egyes értelmiségi körökben is – kinél azért, mert Teleki követőjét látták benne, kinél azért, mert bíztak abban, hogy „törzsökös magyar”-ként képviselni fogja a „magyar ügyet”, ebből az irányból is bátorítani igyekeztek a „hat hét” eltelte után, hogy vonja ki Magyarországot a szovjetellenes háborúból. „Mi mindnyájan melletted leszünk – írta neki augusztusban Bajcsy-Zsilinszky – ha kimondod a magyarmentő nem-et.”³⁴

Bárdossy azonban nemcsak „a magyarmentő nem”-et nem tudta kimondani, de az év végére a teljes nemzetközi elszigeteltségbe vezette az országot, 1942 januárjában pedig a kormányzóval együtt beleegyezett a második magyar hadsereg frontra küldésébe. Bukása elkerülhetetlen volt. Sajátos módon ehhez hozzájárult az is, hogy miniszterelnöksége alatt, abban a nemzetközi helyzetben, amikor a nagyhatalmak antifasiszta koalíciója létrejött, s

amikor a németek elszenvedték első nagy horderejű vereségüket Moszkva alatt, bontakozott ki Magyarországon 1944 előtti történetének legnagyobb méretű függetlenségi mozgalma, amelynek kiemelkedő eseménye volt a Népszava 1941-es karácsonyi száma, a Magyar Történelmi Emlékbizottság létrejötte és az 1942. márciusi Petőfi szobor előtti tüntetés.

Ennek a függetlenségi mozgalomnak azonban nem támadt igazi visszhangja a szövetségesek táborában. 1942 januárjában egy Washingtonban készült elemzés Magyarországot tekintette az egyetlen olyan országnak Közép-Európában, ahol nincs értékelhető ellenállási mozgalom. Ugyanerre a következtetésre jutottak Londonban is 1942. február elején, abban a tervezetben, amelyet a brit Politikai Hadviselés Bizottságában készítettek Magyarországról. „Nincs olyan valamennyire is tekintélyes méretű szervezett csoport – olvasható az általános helyzetelemzésben – amelyik jelenleg aktív ellenzékben volna akár a németekkel, akár a kollaborációs kormánnyal.”³⁵

Nem kaptak sokkal jobb minősítést az angliai és amerikai magyar szervezetek sem, amelyek valójában sohasem tudtak az elismerés szintjére vergődni. 1944-ig még annyit sem értek el, hogy komolyan számításba vették volna őket. A tartózkodás okai nem voltak ugyan azonosak, de ez nem változtatott a helyzeten. A magyarság képviselőit, mint szervezet leg-

inkább igényt tartó Eckhardt-féle Szabad Magyar Mozgalomról már a zászlóbontás előtt így vélekedett a Foreign Office egyik vezető diplomatája: „Nem hiszem, hogy a Szabad Magyar Mozgalom bármit is érne, ha nem élvezné a kormány teljes támogatását, s mi bizonyára nem kívánjuk ilyen mozgalom terhét magunkra venni, hacsak ez nem hoz valami konkrét előnyt a háború további folytatásában. A szabadságmozgalmak végül is ugyan olyan nacionalista igényeket és vágyakat jelentenek, mint amelyeket azok a kormányok hoznak fel, amelyek ellen agitálnak; ha pedig figyelembe vesszük az eseményeket, szabad kezet kell magunknak biztosítani az ellenségeinkhez csatlakozott közép-európai és Balkán államok igényeivel szemben.” Ennek megfelelően a hivatalos álláspont így szólt: „Nem kellene mindaddig ilyen mozgalom mögé állnunk, amíg nem biztos, hogy az kézzelfogható előnyt jelent háborús erőfeszítéseinkhez. Ez jelenleg valószínűtlen és más körülmények között ez a mozgalom csak zavart okozhatna.”³⁶

1941 októberében, két hónappal a hadüzenet előtt Eden külügyminiszter ismét megfogalmazta a Szabad Magyar Mozgalommal kapcsolatos és tartósnak bizonyult brit álláspontot. Az állásfoglalás leszögezte: egyik magyar emigráns szervezet „sem számíthat lényeges támogatásra sem Magyarországon, sem a külföldi magyarok között és egyiket sem ismeri el Őfelsége kormánya.”³⁷ Eckhardtról még

megállapította, hogy van némi tábora Magyarországon, de politikai híre kétes. Némileg hasznos lehet a politikai hadviselés tervének megvalósításában, de nem túlságosan. Vámbéri és Jászi csoportja őszintén demokratikus, de amennyire tekintélye van az USA-ban, annyira nincs Magyarországon, egy nagyon szűk kört leszámítva. Zsilinszky András londoni csoportját jelentéktelennek tartotta egy politikai mozgalomhoz. Károlyi Mihályról pedig úgy vélekedett, hogy mivel évtizedeken át őt tették felelőssé a hivatalos magyar propagandában a forradalmakért, mint Kun Béla előfutárát, a politikai hadviselésben egyelőre csekély az értéke. Az állásfoglalás ugyanakkor nem zárta ki a brit vélemény megváltozásának lehetőségét a háború későbbi fázisában, egyik vagy másik csoporttal szemben.

A „kézzelfogható előny” biztosítása a háborús erőfeszítésekben érthető igény volt. S az is nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a magyarországi ellenállás révén lett volna lehetséges, nem is szólva arról, hogy a magyar emigráns mozgalmak elismerése vagy támogatása csak komplikációkat okozhatott volna az elismert cseh és jugoszláv emigrációhoz fűződő viszonyban, s méginkább a Szovjetunióval való együttműködésben.

A Politikai Hadviselés Bizottságának a már említett tervezete, miután megállapította, hogy ha Magyarországon lehetővé válna a szociáldemokraták szövetsége a kommunistákkal,

akkor az egy aktív, Németország ellen dolgozó földalatti csoport bázisa lehetne, a politikai hadviselés célját négy pontban határozta meg: 1. Csökkenteni a Németország érdekében tett aktív magyar katonai erőfeszítéseket. 2. Csökkenteni a Németországba irányuló élelmiszer és más szállításokat. 3. Megakadályozni a német közlekedést Magyarországon keresztül. 4. Idézzük szó szerint: „Végül arra kell kényszeríteni Németországot, hogy bizonyos számú csapatokat Magyarországra küldjön, akár mint biztonsági alakulatokat a rendbontás és szabotázs ellen, akár mint megszálló erőt.”³⁸

Érdemes erre a pontra felfigyelni, mert itt jelent meg konkrét formában először az az újból és újból – a megvalósulásig – megismételt elképzelés, hogy a német megszállás kikényszerítésével gyengíteni lehet a német erőket a frontokon.

A tervzet a fenti célok elérését – különösen az első kettőét – a politikai és szociális propaganda hatása révén vélte elérhetőnek, amelybe belekalkulálta a feszültség fenntartását és fokozását is Magyarország és Románia között. A harmadikat főleg az egyéni hőstettek révén, amelyekhez kedvező légkört teremthet a propaganda. S végül a negyedikkel kapcsolatban megállapította, hogy azt csak a politikai propaganda betetőzéseként lehetne elérni. Vagy úgy, hogy addig gyengítené a kormány pozícióit, hogy az a közvélemény elől meghátrálva kénytelen legyen németbarát po-

litikáját gyökeresen megváltoztatni, vagy pedig hosszabb lejáratú akciókkal addig kell növelni az elégedetlenséget Magyarországon, amíg a jelenlegi politikai és társadalmi rendszer komolyan meggyengül, miközben fokozatosan felépül egy széles és egységes ellenállás Németországgal szemben, egy Magyarország számára konstruktív program felvázolásával.

Láttuk már, hogy egy „konstruktív program felvázolása” nem volt könnyű Magyarország számára. S a programban sem sikerült valami érdemlegeset megjelölni a célokat elősegítő propaganda témái között ebben a vonatkozásban. Csak nagy általánosságban a konföderáció gondolatát vetették fel, mint ami javíthatja majd Magyarország viszonyát a szomszédokhoz. Könnyebb volt a többi témát meghatározni. Ezek: Meg kell győzni a magyarokat, hogy „rossz lóra tettek”; haragossá kell tenni őket a német gazdasági és politikai behatolás miatt; a német segítséggel visszaszerzett területek birtoklásának múlandóságára utalva bizonytalanságot kell teremteni s ezzel elősegíteni, hogy vonakodjanak engedélyezni a hadsereg felhasználását Magyarország határain kívül. E tekintetben főleg Erdély kérdése jöhet számításba. A Foreign Office 1942. március 15-i, Washingtonba küldött táviratában olvasható: „A magyarok és a románok kezelésében .. propagandánk mindkét ország felé arra irányul, hogy Erdély kérdését nyitva hagyjuk és ezzel mindkettőjüket arra ösztönözzük, hogy

amennyire lehetséges, csökkentsek a tengelyeknek nyújtott támogatásukat.”

A tervezet azt is körvonalazta, hogy a propaganda segítségével kikre támaszkodva kell elősegíteni az egységes politikai ellenzék felépítését: „a németellenes katolikusokra, a földreformot követelő értelmiségiekre, a szociáldemokratákra, és a progresszív arisztokráciára.” Ezt az ellenzékot bátorítani kell magyar nemzeti (és nem nacionalista) színezetű propagandával, a földreform, általában a társadalmi reform, és a nagyobb társadalmi kiegyenlítődség támogatásával, valamint a munkásság és parasztság együttműködésének szorgalmazásával – mindezt erős németellenes érzelmekkel.

A munka ekkor már megindult. Basil Davidson az S. O. E. isztambuli szervezetének egyik vezetője és munkatársa, Páloczy Horváth György kapta azt a feladatot, hogy teremtsék meg az ellenállás bázisát Budapesten. Páloczy az első lépés megtételéhez barátaira gondolt: Cserépfalvi Imrére, Kovács Imrére, Bálint Györgyre és másokra. Nekik írta leveleit, amelyeket a szervezet embereivel mikrofilmen küldött Budapestre 1941 végén, 1942 elején. A levelek rendre fönnakadtak a magyar kémelhárítás hálóján. A címzetteket, akik nem is ismerték a levelek tartalmát meghurcolták, közülük Bálint György nemsokára a munkaszolgálatban pusztult el. (Nem volt nehéz a kémelhárításnak megfejteni, kik vannak az

olyan rejtjeles nevek mögött, mint: „Csimre”, „Kimre”, „Bgyuri”.) Nem is ez a naivul elképzelt szervezkedés érdemel most figyelmet, hanem a levelek tartalma, amelyeket a kémelhárításon készült másolatok alapján közölt visszaemlékezéseiben Cserépfalvi Imre.³⁹ Ezek ugyanis a részletekbe menően, hűen tükrözték a fent ismertetett koncepciót, s mivel a levelek a kémelhárítás kezére kerültek, a magyar politikai és katonai vezetés megismerhette azt.

Két részt emelnék csak ki a levelekből. Az egyik a megszállási koncepcióra vonatkozik. Páloczy ezt írta első levelében: „Ha a magyar belső ellenállás olyan fokot érne el, hogy Hitler kénytelen volna nyíltan megszállni bennünket, az kevesebbet ártana az országnak és mérhetetlenül kevesebb magyar élet pusztulásával járna, mint a végsőkig való, szégyenteljes kitartás Hitler mellett.” A másik rész azt demonstrálja, amire már utaltam, hogy hogyan kezd a leigázott népek szenvedései miatt elmosódni a megkülönböztetés kormányok és népek között, s hogy ez Magyarország különleges helyzetében milyen fontos figyelmeztetés volt. Ezzel összefüggésben Páloczy első levelében ez olvasható: „Nincsenek bűnös népek, csak bűnös uralkodó osztályok vannak és a bűnrészesség különben is megoszlik. ... De a háborúban bajos ellenséges propagandát csinálni. Bajos az iszonyúan szenvedő és áldozó angol és orosz népnek folyton azt hirdetni, hogy a világot nyomorító német megszállás,

rengeteg fürtelem és pusztítás csak a nácik műve, és hogy mindazok, akik Hitlerért és az emberiség ellen harcolnak: derék, kényszer alatt álló jó fiúk. A folyton bombázott és szenvedő angol és orosz tömegekben igen is van annyi gyűlölet a németek ellen, csoda volna az ellenkezője és ebből kijut ránk is, a finnekre és a románokra is. És mire a béketárgyalás összeül, még több halál, borzalom és fürtelem fog Hitler és cinkosai lelkén száradni.”

A második, 1942 elején küldött levélben ebben a vonatkozásban az atmoszféra erős romlásáról ír a szövetséges országokban, majd így folytatja: „Sztálin, állítólag amióta Rostov és más visszafoglalt városokban orosz csapatok láthatták a német hadsereg szörnyű vérengzéseit a polgári lakosság körében, azon a nézetten van, hogy a német és a nácikkal szövetséges népeket meg kell büntetni. A megkülönböztetés az uralkodó osztály és a nép között — ezek szerint megszűnt. Nem tudom, hogy Sztálin csakugyan így beszélt, még nem kaptunk hírt Moszkvából, hogy csakugyan ez e a hangulat. Még a mérsékeltebbek is azt mondogatják, hogy kilenc megszállt európai ország népe tud harcolni a nácik ellen és saját Quisling-kormányaik ellen, ami azt mutatja, hogy népek igen is meg tudják mutatni az álláspontjukat, ha akarják.” (Ne feledjük, ez a levél akkor íródott, amikor az újvidéki vérengzések már elkezdődtek.)

Ha az isztambuli S. O. E. nem is tudhatta, miért nincs válasz üzeneteire, az általános magyar hangulatot jól érzékelte. Bizonyos, hogy Basil Davidson, Páloczy Horváth és mások tapasztalatai hozzájárultak ahhoz, hogy néhány hónappal később módosították a brit álláspontot. Bruce Lockhardt, a Politikai Hadviselés Bizottságának elnöke 1942. augusztus elején egy feljegyzésben kifejtette, hogy „az összes európai országok közül Magyarország nyújtja a legszegényebb területet a brit propaganda számára... Nekünk nincs mit várnunk Magyarországtól a háború folyamán... semmit sem tudunk elérni, hacsak nem a mi kisebb szövetségeseink rovására.”⁴⁰

Álláspontja közel állt Eden felfogásához, aki ebben az időben nem bízott nagyon az eredményes magyar ellenállásban. Az angol propaganda fő vonala ennek megfelelően arra a tételre szorítkozott, hogy „amíg Magyarország szövetségeseink ellen harcol és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméltre.”⁴¹ Megváltoztatására akkor tettek kísérletet, amikor 1943 elején a magyar béketapogatózások intenzívvé váltak.

A magyar függetlenségi mozgalom lendületes szárnypróbálgatását kerékbe törte az 1942. márciusi tüntetés utáni repressziós hullám, a kommunisták kegyetlen üldözése, a második hadsereg, s vele együtt a munkaszolgálatosok frontra küldése, a háború kiterjesztése.

Ebben a helyzetben a visszahúzóds, a nem kockáztatás jellegzetes – ha nem is egyedüli – magatartásformává vált. Az, amit Páloczy Horváth György az egyik levelében így fogalmazott meg: „A baj talán az, hogy Magyarországon mindenki, hosszú éveken át, abban reménykedett, hogy kimaradunk a háborúból. És amikor június 27-én, tavaly belekerültünk a háborúba ez az országos cél: személyes céllá vált. Mindenki ki akart maradni a háborúból, a veszélyből.”

Az iróniát félretéve komolyan is föltehetjük a kérdést: mi az, amit az értelmiségi közvéleményt befolyásoló tényezők közül, mint általánosan hatót, kiemelhetünk ezekből az évekből? Ez elsősorban az ország belső állapota. Az, hogy bár Magyarország tengelyszövetséges ország és 1941-től háborús partner, de a rendszer intézményes keretei fennmaradtak 1944-ig; hogy az ország jóléte a környezet-höz és az általános európai viszonyokhoz képest viszonylag jobb volt; hogy az ország lakosságának többsége nem érzékelhette még a háború igazi valóságát.

Ennek az állapotnak a fenntartása – a magyar közvélemény általános kívánsága volt. Felerősödött az a már bemutatott, és a háború kezdetétől létező szemlélet, hogy alkalmazkodni kell a ránk közvetlenül ható nemzetközi erőkhöz. S mivel sokan úgy vélték 1941–1942-ben, hogy a tengely Európa tartós képződmény, azt is gondolták, hogy azon

belül vagy ahhoz viszonyítva kell Magyarországnak legjobb helyét megtalálni. Ez persze többféle lehetőséget foglalt magában:

Előtérbe kerültek a németellenesség kevésbé aktív, áttételesebb formái. Illyés Gyula, akkor a Magyar Csillag szerkesztője, 1972-ben visszaemlékezve erre az időre, egy interjúban a következőket mondta: „Az elején én úgy voltam németellenes, hogy azt hittem, a németek fognak győzni. Nem örökre, azt nem hittem; de hogy tíz évre kezükbe veszik Európát és tönkreteszik belsőleg is az ellenállási góccokat, akörül sok kétségem nem volt.”⁴²

Voltak, akik éppen akkor érezték úgy, hogy az az eszme, a „magyar radikalizmus”, amely mellett elkötelezték magukat a legjobb válasz a kor kihívására, s végre diadalmaskodott, amely, amint Kodolányi írta „számot vetett a magyarság külső-belső helyzetével, értékeivel és erőforrásaival, kötelességeivel és jövődjével és azóta szerves egésszé kovácsolta a nemzet legjobbait, kezdve a legszegényebb falun, fel egészen a felső kormányzat számtalan fontos fórumáig.”⁴³ Mások, ha még nem is jutottak ebbe a hangulatba, lehetőséget láttak a reformprogramok megvalósítására ilyen körülmények között is. Csak nem kell „elméletekkel bíbelődni – hangzott az érvelés –, hanem ki kell választani a nemzet egészéből azt a réteget, amely képes ennek megvalósítására, a magyar átalakulás különösebb politizálás nélkül lefektetett elvei alapján.”⁴⁴

S voltak akik – mint Márai Sándor – a nemzetnevelésben keresték a kiutat, az eltömegesedés veszélye ellen az esetleges „Új Európában”, mert a magyarság nem szólhat bele ugyan Európa sorsának intézésébe – írta röpiratában –, de saját sorsának intézésébe igen, mert „a háború által teremtett helyzet a Duna-medencében a magyarságot vezető szerepre jelölte ki.”⁴⁵

Aztán jött az észak-amerikai partraszállás 1942 novemberében; aztán jött a véres, kegyetlen küzdelem után a szovjet hadsereg sztálingrádi győzelme, a fordulat a háború menetében, s ezzel új eszmék, új gondok, új félelmek, új remények.

1943 elején, amikor sűrűsödtek a magyar béketapogatózások, s amikor Szent-Györgyi Albert személyében azok jelentkeztek, akikre az ellenállást mindig is szerették volna építeni Londonban, vagyis amikor már volt kivel szóbaállni, az angol kormány újból kísérletet tett, hogy az eddigi elutasító megfogalmazás helyett új formulát dolgozzon ki, amelyik egy „konstruktív programot” vázolna Magyarországnak számára. Most sem volt ezt sokkal könnyebb megcsinálni, mint egy évvel ezelőtt. Maradt mindenesetre a konföderációs program, most már abban a konkrét formában, hogy a csehszlovák-lengyel tervezett konföderációhoz esetleg Magyarország is csatlakozhat. Az új formula hangsúlyozta ugyan, hogy a szövetségeseknek nem lehet semmi dolga azzal

a rezsimmel, amely a tengellyel lépett szövetségre és kihívás nélkül megtámadta Nagy-Britannia csehszlovák, jugoszláv és szovjet szövetségét, de ehhez hozzátette: „A magyarok új és még messzebbre nyúló trianoni rendezéstől félnek, aggályaik elosztatására kijelenthetjük, hogy bár megfelelő jóvátétellel tartozik szövetségeseinknek, Őfelsége kormánya nem kívánja Magyarországot darabokra tépve látni és nem akarja kormányai ostobaságaiért a magyar népet büntetni. Saját és szövetségeseink állásfoglalását elkerülhetetlenül befolyásolják majd azok a gyakorlati lépések, amelyekre a magyarok elszánják magukat, hogy kiszabaduljanak a tengely uralma alól.”⁴⁶

Ez a formula – bár ami a területi problémákat illeti elég homályos volt –, ellenvéleményt váltott ki Moszkvában. Amikor 1943. június 7-én Molotov válaszolt Eden márciusi memorandumára, leszögezte: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb, vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”⁴⁷

Konkrét tartalmát ennek az álláspontnak a fegyverszüneti feltételek először ebben az okmányban megfogalmazott négy alapelve tar-

talmazta, valamint annak leszögezése, hogy a második bécsi döntést Románia javára kell korrigálni. A jegyzék elutasította a konföderációs terveket is, de hangsúlyozta, hogy a csatlós országokat, mint független államokat fenn kell tartani továbbra is. Ez utóbbival kapcsolatban az a feljegyzés, amely a moszkvai külügyminiszteri konferenciára induló brit küldöttség számára készült, ezt a mondatot tartalmazta: „Megegyeztünk a szovjet kormánnyal arra nézve, hogy Magyarország független államként továbbra is fennmaradjon.”⁴⁸ A kérdés azonban ekkor már az volt, hogy ennek a független államnak milyenek legyenek a határai, mi legyen az újból határon kívül kerülő magyarokkal, s milyen legyen belső berendezkedése. Eszmecsere ezekről a kérdésekről folyt már.

Nem bocsátkozhatunk a területi kérdések részleteibe. Annyit kell csak leszögeznünk, hogy Csehszlovákia és Jugoszlávia vonatkozásában a trianoni határ már 1943-ban eldöntött kérdés volt, s az is, hogy Erdély nagyobb része Romániáé lesz, bár a független vagy autonóm Erdély eszméje még nem hunyt ki teljesen. Ami új szempont ekkor felmerült, az a kitelepítés, illetve a lakosságcsere problémája. Ismeretes, hogy Beneš már 1943 nyarától szorgalmazta a magyarok kitelepítését a németekkel együtt Csehszlovákiából. De nemcsak erről volt szó, hanem arról is, hogyan rendezzék Erdély etnikai viszonyait. A fentebb már idézett

angol feljegyzés a következőket mondja erről: „Feltehetően kívánatos lenne, már amennyire az lehetséges, a trianoni helyzetet azzal enyhíteni, hogy jelentős számú magyar lakost juttatunk vissza Magyarország határai közé, akár területek visszacsatolásával, akár a lakosság áttelepítésével. Minthogy azonban Magyarországon a nagyszámú paraszti lakosság helyzetének javítására széles körű földreform válik szükségessé, az ország súlyos belső nehézségekkel kerül szembe, és valószínűleg képtelen lesz a külföldről tömegesen hazatelepülő magyarokat a trianoni határokon belül elhelyezni. Ezért ezt a kérdést nem lehet egyoldalú lakosság-áttelepítéssel megoldani. De ez mégsem lesz elkerülhető egyes esetekben, különösképp Erdélyben (ahol magyarok és románok szétválaszthatatlanul elkeveredtek), hacsak nem található valamely autonómiás megoldás az erdélyi problémára.” A feljegyzés ezzel a mondatral zárult: „... ha nem sikerül Erdély kérdését megoldani, akár autonómiával, akár magyar és román zónákra osztásával, amelyet széles körű lakosságcsere követne, akkor lehetetlen eltüntetni a magyar revizionizmus rémét...”

Látható, hogy bármiféle területi kedvezményt a trianoni határok rovására ekkor már angol részről is csak lakosságcserevel, vagy áttelepítéssel tudtak elképzelni. Ehhez az állásponthoz csatlakozott később az Egyesült Államok is. Ezeket a problémákat a moszkvai

külügyminiszteri konferencián nem vitatták meg, de bőven szerepeltek Beneš 1943. decemberi moszkvai tanácskozásain, ahol Magyarország megítélése nagyon elmarasztaló volt. Sztálin megismételte azt a már 1941 decemberében kifejtett nézetét, hogy a magyarok állítólag rosszabbak, mint a németek, akik hóhérnak használják őket. A Molotovval folytatott december 14-i megbeszélésen Beneš pedig a magyar kérdés megvitatását így kezdte: „A következő kérdés a magyarok. Sok emberünk azt mondja: őket is meg kell semmisíteni. Én magam nem vagyok ilyen radikális. Egy nagyhatalom beszélhet így, de mi magunk nem tudunk bármiféle ilyen dolgot végrehajtani. Ezért is akarom politikánkat egyeztetni az önökével.”⁴⁹

Ez az egyeztetés magyar vonatkozásban a háborús felelősség megállapítására, a határookra és a kitelepítésre vonatkozott, valamint arra, hogy békés együttműködés Magyarország és a demokratikus országok között nem lehetséges alapvető magyar társadalmi változások nélkül.

A tárgyalásokról készített csehszlovák jegyzőkönyv külön pontban foglalkozott Romániával és az erdélyi kérdéssel. Ebből kitűnik, hogy Benešnek sikerült elérni rezsim és nép megkülönböztetését román vonatkozásban, vagyis, hogy a román nép nem visel közvetlen felelősséget a háborúért. Ez fontos volt az erdélyi kérdés tervezett megoldásához.

Ez az az idő, amikor a Magyarországgal szembeni gyanakvás, a béketapogatózásokról szerzett információk Hitlert a megszállási terv kidolgozására készítették és amelyet a franciaországi partraszállásra készülő szövetséges hatalmak ekkor már nem csak kívánatosnak tartottak katonai szempontból. A figyelemelterelő akciók keretében igyekeztek is a németeket erre ösztökélni.

1943. augusztus 22-én abban a jelentésben, amelyet a brit vezérkari főnökség készített kormányának a magyar kapitulációs ajánlatról, olvashatjuk: „A mi szempontunkból egy német invázió Magyarország ellen, nagyon jól szolgálná érdekeinket. Az alatt a két-három hónap alatt, ami szükséges lenne ahhoz, hogy Németország összeszedje a nélkülözhetetlen erőket, felülkerekedjen az ellenálláson és befejezze az ország megszállását, Németország nem kaphatna segítséget Magyarországtól és csak keveset Romániától. Ez alatt az idő alatt rá lehetne kényszeríteni, hogy erőit a balkánon tartsa. Még az után is, hogy Magyarországon a rend helyreállna, a németek helyzete sokkal rosszabb lenne, mint most. Azon felül a német erők eltérítése Magyarország lerohanására és megszállására másutt a német pozíciók veszélyes gyengüléséhez vezethetne.”⁵⁰

A szövetséges hatalmak nem nagyon hittek abban, hogy Magyarország bármiféle módon leválasztható Németországról az angol-amerikai haderő megjelenése nélkül, de azzal tisztá-

ban voltak, mint Dulles írta az év vége felé egyik memorantudmában: „... ha Hitler a magyar átállás komoly kilátását érezné, föltétlenül megszállná az országot.”⁵¹

Hitler erre való készítésének leghatékonyabb módszere az volt, hogy brit és amerikai részről erősítették – nem utolsó sorban a béketapogatózásokon keresztül – azt a hiedelmet, hogy az angol-amerikai partraszállás valahol a Balkán térségében várható. A brit történetírás ma már egységes ebben a felfogásban – mint ahogy azt a londoni nemzetközi történész konferencia is bizonyítja, amelyik az 1944-es brit politika és stratégia kérdéseivel foglalkozott, ahol már evidenciaként szerepelt az angol történészek és a még élő és jelen volt angol katonai vezetők előadásában az ún. Bodyguard akció. Hangsúlyt kapott az a tény, hogy egy balkáni partraszálláshoz katonai terv 1943-ban még alternatív formában sem készült, hogy a félrevezető terv stratégiai szükségletei miatt nem lehetett kijózanítani az egyes országokat a partraszállás rögeszméjéből, ezért „a béketapogatózások nagyon nagy mértékben hamis feltételezésekre épültek.”⁵²

(Mindez nagyon fontos ahhoz, hogy a részleteket is megértsük, például azt, hogy bizonyára nem felületességből, hanem nagyon is megfontoltan küldtek Magyarországra az amerikai légi misszió vezetőjeként olyan embert,

aki a kijelölt feladatra egyszerűen föl sem volt készítve.)

Ma már talán elég forrás áll rendelkezésünkre, amelyek alátámasztják azt a véleményt, hogy Hitler egy ilyen angol-amerikai akciótól való félelmében döntött úgy, hogy végrehajtsa Magyarország megszállását, nem később, mint 1944. március 19-én, s nem azért, mert attól tartott, hogy a szovjet hadsereg esetleg még márciusban átlépi a Kárpátokat, és a magyarok esetleg utat engednének neki. Ez utóbbihoz csak egy régóta ismert forrás részletét idézném, amelyre nem figyeltünk fel eléggé korábban. Hitler és Antonescu március 23-i (a magyar megszállás után négy nappal történt) megbeszéléséről készített feljegyzésében olvashatjuk: Antonescu kijelentette: „román részről az a benyomás, hogy Magyarország és Oroszország között megállapodás jött létre, amely szerint Magyarország abban a pillanatban, amikor az oroszok megjelennek a Kárpátoknál és Galíciában, megkönnyítik nekik az országon való átvonulást, hogy minél hamarabb egyesülhessenek Titóval. Egyidjűleg angol-amerikai partraszállás következne be Dalmáciában.

A Führer erre azt válaszolta, hogy az első feltevést, vagyis az orosz-magyar összejátszást nem véli helytállónak, mert tudja, hogy a magyarok nagyon tartanak a bolsevizmustól. A szövetségesek balkáni partraszállásának el-

hárítására egyébként Németország minden előkészületet megtett.”⁵³

Mi tudjuk ugyanakkor, hogy Magyarországon a kormányzat semmiféle előkészületet nem tett a német megszállás esetére, azért mert nem tartotta azt valószínűnek, hiszen a várakozás álláspontjára helyezkedett Kállay taktika a német bevonulást abban a pillanatban, amikor az megtörtént, nem is indokolta.

A német megszállás lehetőségére az ellenzéki közvélemény sem gondolt komolyan. A nemzetközi helyzet bizonyos fokú félreértelmezése következtében eléggé általános volt az a meggyőződés 1943 nyárutójától a magyar szellemi életben, hogy a háborúnak gyakorlatilag vége, nagyobb veszélyt már nem tartogat számunkra. Egyetlen gond, hogy a háborúból a békébe való átmenet ne hozzon összeomlást, ne vezessen a rend felbomlásához. (Dokumentációját másutt részletesen bemutattam.)⁵⁴ A nemzetközi helyzetnek ebből az értékeléséből fakadó legfőbb tévedés az volt, hogy miközben a háború utáni jövőre vonatkozólag programok fogalmazódtak meg és viták bontakoztak ki, miközben értelmiségi félelmek erősödtek fel: milyen sors vár rájuk a háború utáni Magyarországon, arról alig esett szó, hogy mit kell tenni „itt és most” a fasiszmus ellen, a hitleri Németországgal szemben.

Érdekes módon ennek a gondolatvilágnak, ennek a magatartásformának a lényegét és veszélyeit az a Szegedy-Maszák Aladár fogal-

mazta meg alig egy évvel korábban a Magyar-ságtudomány c. lapban „A magyar politika néhány eleme” címmel,⁵⁵ aki ebben az időben már a magyar külügyminisztérium egyik vezető egyénisége volt. A tanulmány a magyar külpolitika fő vonásait a „gravaminális politikában” látva azt hangsúlyozta, hogy: „A magyar politikai gondolkodást a történelmi tényező alakította a legerősebben, és történelmének tanulságai alapján úgy érzi, hogy szövetségben van az idővel, hogy az idő mindig meghozza nemcsak a jobb belátást, de a megfelelő és kielégítő megoldást is, amelyet az ember esetleg jobban szolgálja azzal, ha semmit sem tesz, mint nagy aktivitással. Az időt igazán akkor becsüli, ha sok van belőle, kevéssel nem tud mit kezdeni. Ezért nem az alkalmak kihasználásának népe... Ez a védekező magatartás, az időre való ráhagyatkozás, a tudatos cselekvéstől való húzódás... rendkívül nehézzé teszi a változásokat, legalábbis a politikai szokás síkján.” Azért, mert ez az idő „szövetségének tudata nagy kísértést jelent, hogy az idővel visszaéljen, és így néha kifogy belőle.” Különösen veszélyes ez — hangzik a konklúzió, „ha éppen akkor kell maximális erőt a védekezés érdekében kifejteni, amikor a változások szükségessége is a legnagyobb nyomatékkal jelentkezik. Ha ilyenkor a változás igénye kerekedik felül, a katasztrófa elsodorja a védekezés lehetőségét.”

Emlékezzünk csak, mit írt Kállay miniszterelnök 1944. március 1-én a semleges országokban működő magyar követeknek? „Magyarországnak időt kell nyernie, mert idővel a dolgok javulni fognak a mi szempontunkból.”⁵⁶

Az idő nem kedvezett, az a tény pedig, hogy a magyar társadalomban nem alakult ki a német megszállás lehetőségével összefüggő veszélyérzet, hogy az aktív ellenállásra nem volt felkészülve, s arra a legkisebb mértékben sem volt megszervezve, nagyon súlyos következményekkel járt az ország belső életében is, nemzetközileg is. A német megszállás bekövetkezett, de Magyarországot a szövetségesek nem ismerték el megszállt országnak, mert a németeknek sikerült áthárítani a megszállási funkciókat a magyar államapparátusra. Nem sokat vár a Sztójay-kormánytól, fejtegette Hitler a már említett megbeszélésen Antonescunak, de az „előny, amit egy ilyen kormány léte mégis ad, az az, hogy a magyarok tovább működtetik az országban a saját közigazgatásukat, és Németország, mint megszálló hatalom nem kénytelen egy teljesen új közigazgatási apparátust beindítani, amire pusztán személyzeti tekintetben sem telne erejéből.”

Nem jött létre a hatalom és a magyar ellenállás potenciálisan nem is jelentéktelen erő között az együttműködés, ami pedig elengedhetetlen feltétele lett volna a sikernek és a nemzetközi figyelemnek. Mert csak egy sikerebb ellenállás javíthatott volna valamit Ma-

gyarország nagyon rossz pozícióin, mit igazában még azok sem érzékelték, akik ennek a belső együttműködésnek a feltételeit próbálták elképzelni a köztisztviselői kar és az ellenállás között. Bibó István 1944 nyarán írt ún. Békeajánlata a középosztálynak, amelyet úgy gondolt ki, mintha az ajánlatot a magyar munkásosztály pártjai tennék, jellegzetesen mutatja ezt. Emeljük ki ezúttal csak azokat a pontokat, amelyek összefüggésbe hozhatók nemzetközi megítélésünkkel. Íme:

„A magyar munkásság minden erejével ellene szegül annak, hogy Magyarország tartós szovjet-orosz vagy bármi más megszállás alá kerüljön, vagy pláne a Szovjetunióba bekebeleztesse. Komoly reménye is van rá, hogy ez nem fog bekövetkezni, mert ígérete van arra, hogy ha a magyarság képes lesz magának szabad, demokratikus magyar kormányt felállítani, akkor a háború befejezése után megszállás nem lesz.”

„A magyar munkásság minden erejével és erején felül is rajta lesz, hogy Trianon ostoba területi rendelkezései ne ismétlődjenek meg, s magyar véreink idegen uralom alá ne kerüljenek; különösen mozgósítani akar minden erőt az erdélyi magyarságnak a magyar állam keretében való megmaradása érdekében.”⁵⁷

Láttuk, régen nem lehetett már erről szó, s területi vonatkozásban gyakorlatilag még az a kis lehetőség is semmissé vált az október 15-i fegyverszüneti kísérlet kudarca után, amit a

román fegyverszüneti egyezmény meghagyott, noha születtek még különböző javaslatok, de csak javaslatok és nem döntések.

A fegyverszüneti kísérlet bukása, a nyilas hatalomátvétel s annak következményei egyben azt is maguk után vonták, hogy Magyarország új államiságát, ideiglenes kormányának összetételét, a háborút közvetlenül követő berendezkedését is az antifasiszta koalíció hatalmai tervezték, nem csak határait. Éppen ezért azt hiszem az 1944. októberi százalékos tárgyalásoknál fontosabbak és pontosabbak azok a konkrét utasítások vagy javaslatok, amelyeket a Magyarországra küldendő angol és amerikai missziók számára dolgoztak ki 1944 őszén. Fontosabbak és pontosabbak azok a döntések, amelyek Moszkvában születtek a debreceni ideiglenes kormány létrehozására.

1944. október közepén az angol hadügyminisztériumban elkészült az utasítás a fegyverszünet esetén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországra küldendő tagjai számára. Ez hangsúlyozta: a szovjet hadsereg magyarországi jelenléte és harcai nyilvánvalóvá teszik, hogy a fegyverszünetben a vezető szerepet a szovjet kormánynak kell játszania, a fegyverszüneti periódus után azonban a békeelőkészítésben és a háború után minden Magyarországot érintő kérdésben Nagy-Britannia egyenlő jogokkal rendelkezik.

Az utasítás a fegyverszüneti tárgyalásokkal összefüggésben részletesen foglalkozott a terü-

leti kérdésekkel is. Erdély ügyében kifejtette, hogy a brit kormány elfogadta a román fegyverszünet záradékát, de kívánatos a trianoni rendezés némi módosítása a nagyszámú magyar kisebbség miatt. Ezt azonban csak a békekötéskor lehetne elérni, ezért az átmeneti időre az egyetlen megoldás a trianoni határok visszaállítása. Magyarország összes egyéb területi nyereségét érvényteleníteni kell.

Az ország megszállásával kapcsolatban az okmány leszögezi, hogy a brit kormánynak nincs oka tiltakozni ellene, de mivel a maga részéről sohasem gondolt másra, mint jelképes egységek elhelyezésére, hagyni kell, hogy a megszállást a Szovjetunió javasolja. Végül fontos állásfoglalást jelentett még a következő mondat: Magyarország akkor sem válna hadviselő féllé, még kevésbé szövetségessé, ha háborús akcióba kezdene Németország ellen.⁵⁸

Ugyanebben az időben fogalmazták meg az Egyesült Államok álláspontját is Magyarországról. Az Office of Strategic Services 1944. október 23-i memoranduma⁵⁹ abból indul ki, hogy „az Egyesült Államoknak nincsenek közvetlen érdekei Magyarországon”, s hogy ott a túlsúlyban lévő hatalom a Szovjetunió lesz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államoknak érdekében állna Magyarország teljes mértékű bevonása a szovjet érdekszférába. Az amerikai politika célja: közreműködés egy életképes állam létrehozásában a Szovjetunióval és Nagy-Britanniával való együtt-

működés alapján. Ezt a politikát két alapelve kívánta építeni: 1. Minimumra csökkenteni a magyar irredentizmus okait. 2. Támogatni egy olyan demokratikus magyar rendszer létrehozását, amelyik feltehetőleg nem fog sovinszta politikát folytatni.

A tervezet az irredentizmust egy olyan új román-magyar határral vélte csökkenthetőnek, amely 30–50 mérfölddel húzódna keletebbre a trianoni határtól, s mivel etnikai határokat így sem lehetne létrehozni, szervezett áttelepítésre gondoltak, amelynek következtében a székelyeket és a többi erdélyi magyart el lehetne helyezni a Királyhágótól nyugatra, a románokat pedig a magyarok által kiürített helyekre lehetne telepíteni.

Nehezebbnek látta az emlékirat a háború utáni új magyar kormány létrehozásának kérdését. Úgy vélte ez komoly felelősséget ró a kívülállókra, tekintettel egyfelől arra a jellegzetesnek vélt magyar készsége, hogy elfogadja az olyan típusú vezetést, amelyik úgy mutatkozik, mintha fel volna ruházva a hatalom jegyeivel és valamelyik nagyhatalomra támaszkodna. Másfelől az is gondot okozott az okmány szerzőinek, hogy úgy látták: a Szovjetunió – valószínűleg csak ideiglenesen – ún. reálpolitikát alakított ki a már legyőzött tengelybarát államokban a németekkel kollaboráló „bűnbánó felső rétegekkel” kapcsolatban. Ez a reálpolitika ugyanis – felfogásuk szerint – Horthy kormányzó rendszerének

restaurálásához vezethetne, amelyet a nyilasok megbuktattak. Ez viszont sem az amerikaiak sem az angolok szempontjából nem lenne kívánatos. A kormányt, amelyet amerikai szempontból kívánatosnak tartott volna a memorandum, a Szociáldemokrata Pártra, a szakszervezetekre, a Kisgazda Pártra, a Paraszt Szövetségre és a Polgári Liberális Pártra kívánta építeni. Az anamnézis szerint az ilyen kormány jellegét tekintve demokratikus lenne, s valószínűleg elfogadható a szomszédos országok számára.

A kormányzati tapasztalat hiányát úgy gondolta ellensúlyozni, hogy a kormányban helyet kapnának olyan régi politikusok, mint gróf Bethlen István, Kállay Miklós vagy Keresztes-Fischer Ferenc. Befolyásuk ellensúlyozására viszont kívánatosnak tartotta a demokratikus emigráció olyan tagjainak hazatérését Magyarországra, mint Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és Vámbéri Rusztem. Ezt az ellensúlyt erősítené a moszkvai kommunista emigráció hazatérése, akiknek jelenléte Magyarországon – véleményük szerint – hozzájárulna „egy új demokratikus atmoszféra” megteremtéséhez. A szerzők tisztában voltak azzal, hogy a koalíció magja, ahogy fogalmaztak, az „ipari és agrárreformistákból fog állni”, akik – ha nem sikerül lojalitásukat megszerezni viszonzásul az amerikai támogatásért – „a Szovjetunióhoz fognak fordulni szociális és politikai céljaik megvalósítása érdekében”.

Végül az államforma tekintetében hangsúlyozták, hogy azokat kell támogatni, akik a köztársaság hívei.

A szovjet álláspont kiformalódása, a debreceni ideiglenes kormány létrejöttének folyamata jól ismert Korom Mihály könyvéből.⁶⁰ Ebben a vonatkozásban érdemes a figyelmet fölhívni azokra a változásokra, amelyek szeptember közepe és október második fele között végbementek a moszkvai magyar kommunisták álláspontjában, s azokra a véleményekre, amelyeket a szovjet kormány vezetői az új hatalom forrásainak megteremtésével, a háborús felelősséggel és a kormány összetételével kapcsolatban a részletekbe menően kifejtettek.

JEGYZETEK

¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: RÁNKI GYÖRGY, PAMLÉNYI ERVIN, TILKOVSKY LÓRÁNT, JUHÁSZ GYULA. Budapest, 1968. 200. sz. irat

² Public Record Office, Foreign Office 371 (PRO. F. O.) 22342/R 5142.

³ uo. 22383/R 4984/4291

⁴ uo. 22427.

⁵ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. /DIMK/IV. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Budapest, 1962. 229 sz. irat. 364.

⁶ PRO. F.O. 371. 26603/123/121.

⁷ uo. 26603/1033.

⁸ uo. C/387/123/21.

⁹ uo. 3891/123/21.

¹⁰ uo.

¹¹ uo.

¹² National Archives (NA) Washington D;C. Records of the Department of State. Record Group 59.740.0011. 1939. 4744. Montgomery 1940. jún. 20-i jelentése.

¹³ uo. 7284.

¹⁴ DIMK. V. 686. irat 997.

¹⁵ PRO. F. O. 371. 26603/C/387/123/21.

¹⁶ DIMK. V. 681. sz. irat 991.

¹⁷ Országos Levéltár. Küm. K.64.1941–2–913.

¹⁸ DIMK. V. 867.

¹⁹ Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: JUHÁSZ GYULA. Budapest, 1978. 43. sz. irat. 180.

²⁰ The Goebbels Diaries. Ed. LOUIS P. Lochner Popular Library New York 1948. 254–255.

²¹ MILOTAY ISTVÁN: A magyar „semlegesség”. Új Magyarország. 1940. április 21.

²² Mi a magyar? Szerkesztette: SZEKFŰ GYULA. Budapest, 1939. BABITS MIHÁLY: A magyar jellemről. 85.

- ²³ NÉMETH LÁSZLÓ: Ágak és gyökerek. Magyarország 1939. december 23.
- ²⁴ NÉMETH LÁSZLÓ: Magyar radikalizmus. Kelet Népe 1940. december 1.
- ²⁵ Kortárs. 1985. 6. 100–101.
- ²⁶ NÉMETH LÁSZLÓ: Kisebbségben. IV. Budapest, 1942. 227.
- ²⁷ SZABÓ ZOLTÁN: Magyarország és Közép-Európa. Kelet Népe. 1939. augusztus
- ²⁸ SZEKFŰ GYULA: A Dunatáj szellemi egysége. Magyar Nemzet. 1940. február 2.
- ²⁹ NÉMETH LÁSZLÓ: Most, Punte, Silta. HÍD. 1940. szept. 27.
- ³⁰ O. L. Küm. Szent-Iványi kézirat. 633–635.
- ³¹ PRO. F. O. 371. 26623. C. 8473.
- ³² Barcza György visszaemlékezései és levelezése. Hoover Institute
- ³³ Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte: SZINAI MIKLÓS és SZŰCS LÁSZLÓ 58. sz. irat. 305.
- ³⁴ O. L. Küm. pol. 1941–6970. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1941. augusztus 5-i levele és emlékirata Bárdossy Lászlónak.
- ³⁵ PRO. F. O. 371. 30965 HP. 01192.
- ³⁶ PRO. F. O. 371. 26615. C. 3744. 491. 21.
- ³⁷ uo. 30965. JP. 01192.
- ³⁸ uo.
- ³⁹ CSERÉPFALVI IMRE: Egy könyvkiadó feljegyzései. Budapest, 1982. 383–401.
- ⁴⁰ PRO. F. O. 371. 30965. Sir Robert Hamilton Bruce Lockhart feljegyzése 1942. augusztus 3.
- ⁴¹ Magyar-brit titkos tárgyalások. 79–80.
- ⁴² ILLYÉS GYULA: Iránytűvel. Budapest, 1975. 2. 812.
- ⁴³ KODOLÁNYI JÁNOS: Debrecentől–Debrecenig. Tiszántúl. 1941. november 30.
- ⁴⁴ FÉJA GÉZA: Merre megyünk és merre menjünk. Magyar Út. 1941. január 2.
- ⁴⁵ MÁRAI SÁNDOR: Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Budapest, 1942. 36.
- ⁴⁶ Magyar-brit titkos tárgyalások. 102.
- ⁴⁷ uo. 158–159.
- ⁴⁸ uo. 246–247.

⁴⁹ VOJTECH MASTNY: The Beneš-Stalin-Molotov Conversation in December 1943. Jahrbücher für Geschichte Ost-europas. Vol. 20. (1972.) 381–382.

⁵⁰ PRO. CAB. 79.63. HP 00269.

⁵¹ Idézi A. C. KLAY: Donovan tábornok irattárából – Az OSS és egy magyar kiugrási kísérlet a második világháborúban. Irodalmi Újság 1985. 2.

⁵² DAVID STAFFORD: Britani and European Resistance 1940–1945. Oxford 1980. 173–174.

⁵³ Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. II. 274.

⁵⁴ JUHÁSZ GYULA: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Budapest, 1983. 222–248.

⁵⁵ Magyarságtudomány 1942. 4. SZEGEDI PÁL (SZEGEDY MASZÁK ALADÁR): A magyar politika néhány eleme.

⁵⁶ Magyarország és a második világháború. Összeállította: ÁDÁM MAGDA, JUHÁSZ GYULA, KERÉKES LAJOS. Budapest, 1966. 411.

⁵⁷ Kritika. 1983. 12. BIBÓ ISTVÁN: A magyar munkás-ság „békeajánlata” a magyar középosztálynak. 16.

⁵⁸ PRO. W. O. 220. 249. XCA 66900.

⁵⁹ NA. Washington D. C. 097.321092. No. 2417.

⁶⁰ KOROM MIHÁLY: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet (1944–1945.) Budapest, 1981.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Nagy Tibor

A tipográfia és a kötéstervezés Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Terjedelem: 3, 36 (A/5) ív

HU ISSN 0236-6258

15911 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

